

Батигінські читання¹

16–17 лютого 2007 року в Москві, в Інституті соціології РАН відбувся Методологічний семінар пам'яті **Геннадія Семеновича Батигіна** “Структура і методи соціологічних досліджень”. На семінар зібралися багато з тих, хто добре знав і любив Батигіна: його колеги, вчителі та учні. Географія учасників була доволі широкою: Москва і Санкт-Петербург (Росія), Київ (Україна), Фостер Сіті (США).

Конференція вийшла дуже насиченою, наповненою живими дискусіями, сміхом, відчуттям єднання. Там панувала чудова атмосфера, воістину Батигінська. Нові люди, які не часто бувають у московському Інституті, дивувалися: “Це у Вас так завжди?” “Звісно, не завжди”, — посміхалися завсідники.

Директор Інституту соціології **Михайло Костянтинович Горшков** відкрив семінар розповіддю про життєвий шлях Батигіна (1951–2003) і зазначив, що Геннадій Семенович був висококваліфікованим спеціалістом широкого профілю, і царина його наукової спеціалізації була пов'язана з методологією соціологічних досліджень, історією громадської думки в Росії та історією західної соціології [1]. На думку Горшкова, проведення цього семінару сприяє укріпленню історичної пам'яті, історичної наступності всередині соціологічної спільноти: “Ми маємо пам'ятати про своїх найкращих колег, вчитися на взірцях професійного служіння, що їх вони втілювали, орієнтуватися на встановлену ними високу наукову планку. Це підвищує престиж соціології, робить її міцнішою і впливовішою”.

Зараз, повідомив М.Горшков, готується до перевидання один із найліпших підручників із соціології — Батигінські “Лекції з методології соціологічних досліджень” (1995). Г.Батигін опублікував близько двохсот праць, у тому числі за життя — три книжки. Після його смерті вийшли друком ще кілька книжок, які він розпочав. 2004 року видано переклад російською книжки Ірвінга Гофмана “Аналіз фреймів: есе про організацію повсякденного досвіду”, а 2005-го — колективну монографію “Соціальні науки у пострадянській Росії” за науковою редакцією Г.Батигіна. Вже розшифровані й незабаром вийдуть друком лекції соціолога, що їх він прочитав упродовж останнього року його роботи в Московській вищій школі соціальних і економічних наук (2002–2003), записані на цифровий диктофон слухачем того року Дмитром Куракіним. У 2004 році малим накладом було видано підручник “Історія західної соціології” (у співавторстві з Денисом Подвойським), який одразу став бібліографічною рідкістю. Думаю також, що влітку 2007 року вийшло друком друге видання підручника і тепер він доступний усім охочим [2]².

¹ Автор висловлює щире подяку Б.Докторову, Л.Козловіч, Н.Мазлумяновій, О.Нікуліну, М.Чернишу за допомогу в підготовці публікації.

² Інформацію про те, де отримати книжки, можна знайти: тел./факс (8-495) 248-3506, publishing-house@mail.ru, Видавничий дім “Вища Освіта і Наука”, Москва, Росія. Зміст і переднє слово до книжки див. на сторінці: <http://www.msses.ru/win/faculty/sociology/batygin/history-of-sociology-2006.html>.

Директор Інституту соціології РАН нагадав зібранню, що “від 1979-го до 1987 року Батигін працював редактором відділу, а потім заступником головного редактора часопису “Социологические исследования”. У цей період часопис піднявся на якісно новий рівень. У 1994 році Г.С.Батигін організував “Социологический журнал” і став його незмінним головним редактором. Дотепер у соціологічних колах часопис називають “батигінським””. У 2003 році Вченою радою Інституту соціології Батигіна було висунуто кандидатом у члени-кореспонденти Російської академії наук, але, на жаль, він не пройшов. І це було не чимось винятковим, оскільки такі провідні російські соціологи, як В.Ядов, Л.Дробіжева та інші, так і не були обрані в РАН, незважаючи на високий науковий авторитет серед колег. Шлях до РАН пролягає радше через адміністративну, ніж через наукову кар’єру.

Свою вступну промову М.Горшков завершив словами про те, що головна тема цього меморіального семінару — методологія соціологічного дослідження, якій Геннадій Семенович надавав першорядного значення. Він озвучив цитату із передмови Г.Батигіна до “Лекцій з методології соціологічних досліджень”: “Розвиток наукового знання не зводиться до відкриття нових предметних областей і досконаліших теорій. Історія знає чимало прикладів, коли наукова революція розпочиналася з виникнення нового методу, незвичайного погляду на звичайні речі. Метод освітлює шлях до предмета... Якщо не дотримані методологічні норми наукового дослідження, висновок не може вважатися дисциплінарно коректним. Соціолог не має права сказати: “Я так бачу”. Він зобов’язаний аргументувати свою ідею”.

Потім із концептуальною доповіддю, що стала одним із найважливіших моментів “Батигінських читань”, виступив **Володимир Ядов**, якого Михайло Горшков справедливо представив як людину, яку Геннадій Семенович вважав своїм учителем. В.Ядов спинився на проблемі протистояння якісної та кількісної соціології, м’яких і жорстких методів: “У світовій соціології є два клуби. Один клуб — це, як і раніше, кількісники, позитивісти. Другий клуб — це якісники, феноменологи. І як там кажуть і жартують англійці, це той клуб, “до якого я ніколи не ходжу”.

М.Горшков одразу запитав: “А наш інститут до якого клубу належить?” Ядов відповів, що “для нашого інституту такого поділу на два клуби бути не може. Адже в Росії важливі і ті, і інші дослідження, і ті, і ті теорії, і той, і той варіант методологій”.

На думку Ядова, “рух у бік м’якої методології на Заході в економічно розвинених країнах і в тих, що стабільно розвиваються, цілком пояснюваний тим, що соціологи не відчують гострої потреби в нових гранд-теоріях для завбачення майбутнього, але прагнуть зрозуміти особливості життєдіяльності різних соціальних груп на мікрорівні у повсякденності”. Натомість у Росії ситуація принципово інша. “Однаково важливі й загальнотеоретичні моделі, що дають змогу осмислити та передбачати російські трансформації й особливості адаптації до них людей із різних верств суспільства. Інакше кажучи, я хочу сказати, що і кількісні, і якісні методологічні підходи мають майже рівну цінність”.

В.Ядов констатував, що загальний методологічний рівень досліджень у Росії “поза сумнівом, не будучи надто високим і за радянських часів, знизився, а інтерес до скрупульозної валідації методик за малим винятком зник остаточно. У царині теорії запанували або поділ провідних дослідницьких команд на прихильників того чи того напрямку, або еkleктика. Виникли також спроби сформулювати напрям космосоціології з опертям на російських авторів, таких як Вернадський або Гумільов”.

Ядов також висловив думку, що на соціологічну методологію справляє свій вплив національний менталітет. Він нагадав про дослідження Дж.Фрідмана, котрий здійснив опитування у низці країн стосовно того, чи задоволені люди своєю роботою. Виявилося, що шведи воліли говорити: “цілком задоволений” або “задоволений”, а поляки переважно відповідали “не задоволені” і, мабуть, так би відповіли й росіяни. Усе це веде до того, що росіяни-респонденти не відчують різниці між ка-

тегоріями “дуже...” і “мабуть, ...”, і ці два значення на шкалі часто доводиться “склеювати”. Десятичленка перетворюється на п’яти-, ба навіть тричленку. У Росії не помічають півтонів, у нас “завжди або добре, або погано, дуже погана людина або дуже добра, а немає такого, щоб шукали золоту середину”, — зауважив В.Ядов.

Свій виступ про серйозне Ядов неодноразово переривав жартами й анекдотами про Батигіна, надаючи семінару неповторного ядовсько-батигінського духу. Так, він нагадав про знаменитий батигінський поділ соціологів за аналогією із видами собак. Якось на одному із семінарів, присвячених історії російської соціології, на основі яких згодом було видано книжку “Російська соціологія 60-х років у спогадах і документах” (1999), Батигін пожартував, що всі соціологи поділяються на службових, мисливських, сторожових і декоративних. “Ну що таке сторожові та мисливські — це доволі зрозуміло, — зазначив Ядов, — а декоративні — це є методологи, адже вони дають декорацію, оформлюють і службових, і таких, і сяких — усіляких”.

За словами **Лариси Олексіївни Козлової**, заступника головного редактора “Соціологічного журналу”, дружини й колеги Батигіна, більш серйозна версія цієї типології була опублікована в його статті “Кар’єра, етос і научна біографія: к семантике автобіографічного нарратива” [3]. Геннадій Семенович спершу перелічив типи вчених за концепцією У.Гагстрема, Б. та Е. Вікери: “керуючі”, “лідери вищого рівня”, “неформальні лідери”, “лідери, зорієнтовані на учнів”, “педагоги”, “учені локального масштабу”, “продуктивні ізоляти”, “малопродуктивні ізоляти” і “маргінали” (типологія наведена за: [4]), а далі наголосив: *“Не виключено, що ці типи [вчених] є конкретизаціями функціональних реквізитів наукових спільнот, головні з яких — адміністратори, дослідники, брокери. Йдеться про виконання функцій поділу влади (адміністрування), вироблення знань і встановлення мережних зв’язків (комунікації). Ці функції можуть сполучатися, але в розвиненій дослідницькій програмі вони реалізуються шляхом спеціалізації адміністративних, дослідницьких та інформаційних органів. Ці функції не обов’язково набувають вигляду структурних підрозділів, але майже завжди виконуються окремо. Відповідно, здійснюється селекція наукового персоналу: подібно до собак, учені підрозділяються на службових, мисливських і декоративних. Якщо так, то й типи наукових кар’єр можна підрозділити залежно від того, з яким матеріалом співвідноситься біографічна розповідь: влада, знання чи комунікація”*.

Самого Батигіна було б важко “розкласти по полицках” типології. Він був і неформальним лідером — і лідером, зорієнтованим на учнів, і педагогом, і певною мірою маргіналом. Зберігаючи високу продуктивність і якість статей і книжок, він водночас устиг підготувати кілька десятків аспірантів. Мабуть, запропонований Батигініним поділ соціологів на типи важко піддається операціоналізації. Назвати його самого “декоративним собакою” язык не повертається, недарма Л.Козлова, прочитавши у В.Ядова в проекті його виступу на семінарі рядок *“Методологи — декоративне плем’я”*, зазначила: *“Згодна з Вами, але шкода, що декоративні. Пам’ятається, у Батигіна до класифікації входили ще і сторожові. Може, підійдуть?”*

Неодноразово В.Ядов улаштував приятельську перепалку зі своїм сусідом “по парті” Євгеном Івановичем Головахою з приводу проблематики Росія–Україна. От приклад одного із діалогів:

Ядов: Батигін був людиною з гумором, й іноді було важко зрозуміти, де гумор, а де ні. Це саме він увів у нас в обіг вислів “недоумки роблять науку”. Це правильно, бо грошей особливо не платять... От вони і роблять науку. В Академії був анекдот, що може бути невідомим (*звертається до Є.Головахи*) в Україні чи на Україні. А як говорити: на Україні чи в Україні? Українською “в Україні”, а російською “на Україні”. Згодні?

Головаха: Це — складне питання, це ще складніше, ніж кількісні та якісні методи.

Ядов знаходить вихід із дилеми і винаходить новий прийменник “в-на”: Отже, в/на Україні, можливо, не знають цього жарту. Коли в Академії ані біса не платили, вчений секретар підійшов до президента і каже: “Що робити? Ми не платимо, а вони на роботу ходять”. А той і каже: “Як що? Бери гроші за вхід!” Студентам це сподобалося, і коли вони говорять “ну, ти справжній недоумок” — це серйозна похвала.

Далі у першій частині семінару виступив **Олег Божков** (Соціологічний інститут РАН, СПб.) із доповіддю “Адекватність застосовуваних методів як методологічна проблема на всіх етапах дослідження”. Він подякував Володимирі Ядову за вступ до проблем методології й зазначив, що тепер йому буде легше виступати. О.Божков висловив переконання, що на кожному етапі дослідження необхідно вдумливо шукати і знаходити адекватні методи. Це стосується всіх етапів без винятку: концептуалізації, операціоналізації, польового етапу, опрацювання даних.

Він, зокрема, розповів, як операціоналізував поняття “адміністративний ресурс”. Намагаючись відійти від суб’єктивних емоцій задля вироблення об’єктивних критеріїв, він дійшов висновку, що це поняття може бути описане як матеріальними, так і нематеріальними елементами. До матеріальних належать: “приміщення”, де працює той чи той керівник (наявність кабінету, його розміри тощо), “засоби зв’язку” (кількість телефонів на столі, наявність спецзв’язку), наявність секретаря і т.д., і т.п.; усе це соціолог може описати на основі особистих спостережень. Нематеріальні ресурси, до яких належать право вирішального голосу, право підпису, право “доступу до тіла” вищого начальника тощо, можуть бути описані лише після бесіди з респондентами.

Подальша програма семінару передбачала роботу за секціями. Дві з них були загального характеру: **“Жива пам’ять про Геннадія Батигіна”** та **“Обговорюючи праці Геннадія Батигіна: діалоги й дискусії”**.

Український соціолог **Євген Головаха** (Інститут соціології НАН України), давніший друг Батигіна, виступив із полемічною доповіддю “Соціологія “рефікатів” і методологія дослідження соціальних феноменів”. У своєму виступі він зазначив, що Батигін, подібно до Ядова, є ученим-інтегратором і що Геннадія Семеновича “багатьом із нас зараз по-справжньому дуже бракує — як людини, здатної інтегрувати спільноту, вносити в неї той дуже важливий струмінь об’єднання на засадах спільних вищих наукових цінностей, і він тут був перший”. Батигін — єдиний, кому Головаха давав право редагувати та скорочувати свої статті. Крім того, на його погляд, “у Батигіна була надзвичайна функція — він сів сумнів, до чого нас і Декарт постійно закликав, і в цьому сенсі він був цілковито серйозним послідовником Декарта, і зробив дуже багато, щоб ця спільнота почала більше мислити”.

Євген Іванович привіз із Києва книжку Г.Батигіна “Обґрунтування наукового висновку у прикладній соціології” (1986), із безліччю закладок і напівстертою від частого звернення обкладинкою. Виявляється, цю книжку зачитав не він, а Наталія Вікторівна Паніна, яку бентежили ті самі методологічні проблеми, що й Геннадія Семеновича.

Є.Головаха зачитав фразу з книжки, що стала предметом його діалогу з автором: “Досвід показує, що навіть елементарні вимірювальні конструкції, чи то такі, що виступають у числовій формі, чи то сформульовані у вигляді факто-фіксуєчих висловлень, можуть бути фіктивними. Йдеться не тільки про неточності або неадекватності відображення об’єктивної реальності. Емпіризм у соціології обтяжений небезпекою створення особливої артефактуальної, несправжньої реальності, що є результатом “очевидних” методологічних припущень. Тому актуальним завданням соціологічного дослідження виступає теоретизація емпіричного знання”. Головаха зауважив, що поділяє сумніви Батигіна стосовно артефактуальності емпірич-

ного знання, але не може погодитися з останнім висновком, із якого випливає, що треба якомога більше теоретизувати. У теоретизуванні він убачає куди більшу небезпеку, ніж у неадекватності вимірювань.

Він висловив переконання, що теорії зі сфери фізико-математичних і природничих наук менш небезпечні для суспільства, ніж теорії, розроблені соціальними вченими. Якщо перші впроваджують у практику закономірності, які вже відповідають реальності, то суспільствознавці часом нав'язують реальності свої артефактуальні вигадки. Головаха зазначив, що, на його думку, “більшість соціологічних теорій — це така вигадана реальність, своєрідна реіфікація, матеріалізована фантазія, яка потім стає елементом культури і страшним знаряддям знищення або викривлення соціальної реальності”. (На слово “викривлення” Ядов не міг не відреагувати, зазначивши, що, мабуть, саме український характер Головахи потребує застосування жорстких евфемізмів.)

На думку Є.Головахи, класичним прикладом впровадження у практику реіфікованих фантазій одного мислителя є марксизм, що спричинився до мільйонів згублених життів і повороту історії багатьох країн у хибному напрямі. Ця теорія в СРСР сприймалася як абсолютна істина. Як свого часу зауважив Андрій Книшев, “вчення Маркса всесильне, тому що воно — Марксове”.

Є.Головаха також висловив сумнів у правильності веберівської концепції стосовно вирішальної ролі протестантської етики у справі появи і розвитку капіталізму, наголосивши, що в Африці багато держав, громадяни яких сповідують протестантизм, але капіталізму там як не було, так і немає.

Вихід із ситуації Головаха вбачає в майже дарвінівському природному відборі теорій — теоретичному плюралізмі, коли множина співіснуючих теоретичних соціальних концепцій взаємознищують одна одну, і жодна з них не сприймається як абсолютна істина. Ще одним кроком на шляху створення більш реальних теорій могло б стати багатократне застосування гіпотетико-дедуктивної процедури.

Ядов оцінив доповідь, що пролунала, як провокаційну і дуже зрадів почутому: “Це дуже добре для обговорення. Ми для того й зібралися, щоб сперечатися про щось і шукати якесь розумне рішення”.

Доповідь Головахи послугувала приводом для пожвавленої дискусії стосовно ролі Карла Маркса, Макса Вебера в історії соціології. **Володимир Магун**, дотримуючись заповітів Батігїна, виступив із критикою тез свого найкращого друга Євгена Головахи:

“Мені здається, що хоч там як привабливо звучить ідея Є.Головахи про відповідальність соціальних учених-теоретиків за свої ідеї, реалізувати її практично дуже складно. Неможливо сформулювати такі етичні норми, які б охороняли теоретиків від “небезпечних” ходів думки. Можуть бути норми “не брехати”, “не підробляти результати”, норми інтелектуальної краси, нарешті. Але ми самі часто не усвідомлюємо в нашій дослідницькій практиці, навіть не будучи великими теоретиками, що, зрештою, виявиться затребуваним із наших результатів, що буде прочитовано. Справді, “нам не дано предугадать, как слово наше отзовется””.

У дві останні хвилини свого короткого виступу Володимир Самуїлович виступив на захист М.Вебера, вважаючи, що ми, навпаки, живемо за доби такого протестантського Ренесансу. Десятки мільйонів людей у усьому світі навертаються в нову віру і приймають протестантизм.

Він послався на висновки відомого американського соціолога Пітера Бергера (він більше у нас знаний як автор спільної із Томасом Лукманом книжки “Соціальне конструювання реальності”). “П.Бергер повідомляє про величезне зростання популярності євангельського протестантизму на великих територіях Східної й Південно-Східної Азії, островів Тихого океану, африканських країн, розташованих південніше Сахари, і особливо в країнах Латинської Америки. Він, своєю чергою, спи-

рається на праці англійського соціолога Дейвіда Мартіна, який з'ясував, що в усьому світі налічується щонайменше 250 мільйонів прихильників цього руху. Спеціальні дослідження засвідчують, що навертання в цю релігію формує не лише відповідну трудову етику, а й змінює ставлення людей до сім'ї, сексуальної поведінки, виховання дітей (див.: [7]). Отож, зазначив В.Магун, сьогоденні реалії саме й підтверджують правоту М.Вебера.

Одним із епіцентрів “протестантського землетрусу” виявилася Гватемала — понад чверть її населення навернулося в нову віру. У цьому зв'язку Бергер наводить жартильну фразу “Макс Вебер живий-здоровий і живе у Гватемала-Сіті!” [8, с. XIV–XV]¹.

Близький друг Геннадія Семеновича, **Сергій Чесноков** виступив із повідомленням “Наука, люди, інститути в “розсувному і прижиттєвому домі” Г.Батигіна”. Він передусім нагадав зібранню вірш Мандельштама: “Я скажу это начерно, шепотом/ Потому что еще не пора:/ Достигается потом и опытом/ Безотчетного неба игра./ И под временным небом чистилища / Забываем мы часто о том,/ Что счастливые небохранилище — / Раздвижной и прижизненный дом” (9 березня 1937 року).

На його думку, слово “розсувний” у Мандельштама слугує антонімом слову “труна”, і в день, коли Геннадій Батигін був похований, “його дім перестав бути розсувним і природно перестав бути прижиттєвим”. С.Чесноков розповів, що двічі знайомився з Батигіним, спершу на початку 1980-х років, коли той був заступником головного редактора часопису “Социологические исследования”, а потім вже у 2000 році, завдяки Б.Докторову.

Чесноков зазначив, що саме Батигін був першою людиною, яка не просто вислухала, а почула його сумніви щодо того, наскільки коректно соціологи використовують у своїх дослідженнях методи точних наук, особливо математики. “Якщо соціолог користується кластерним аналізом, він не має права робити вигляд, що він не приймає семантично важливих рішень: коли він обирає кількість кластерів або мінімальний обсяг кластера або коли він обирає метрику. Це те, в чому математика дає соціологові прикриття, і він, ховаючись за цими речами, може подати свій результат як об'єктивний. Але це буде і не математична, і не соціологічна дія”. Саме в цьому проміжку прийняття рішення щодо коректності застосування тих чи тих методів і проходить живий нерв взаємовідносин між математикою і соціологією. Тому “не можна будувати методологію відносин із точною наукою за рахунок того, щоб цю точну науку дискримінувати. ...Треба знаходити ті моменти, де ця точна наука насправді не є точною”. Якщо Батигін вважав, що соціолог не має права сказати: “Я так бачу”, то в Чеснокова — доповняльна позиція: він вважає, що “соціолог не має права приховувати те, що бачить саме він”.

Наостанок свого зворушливо-проникливого виступу Сергій Чесноков зазначив, що Батигін був одним із тих непересічних людей, подибуваних у Росії, які не шкодують своїх сил, часу, ресурсів, щоб підтримувати тих, хто цього потребує: “Гена це робив, і це мене просто вражало. Він робив це дуже послідовно, дуже чітко, і при цьому він був вельми провокативний, адже в багатьох своїх учнях (чи, в деяких, принаймні) він залишив як наслідок якісь дуже сильні імперативні висловлення категоричного роду. Такі висловлення, як я бачу, відіграли з плином часу свою роль у цих

¹ У цій статті В.Магун у коментарі зазначає, мовляв, “тепер уявилося, що сильну мотивацію трудових досягнень може генерувати не лише протестантизм, а й інші релігії. Відомий американський соціолог П.Бергер пише, наприклад, що “цілком імовірно, Вебер помилявся, вважаючи, що конфуціанство і східноазійські традиції стоять на заваді модернізації суспільства” (*Бергер П.* Капіталістическая революция: 50 тезисов о процветании, равенстве и свободе / Пер. с англ. Г.П.Бляблиной. — М., 1994. — С. 36).

людях, оскільки вони [ці висловлення] стали не лише центрами приєднання, що було на початку, а й відштовхування, і це теж було задумом Гени”.

Ксенія Урсулєнко і Тетяна Тєличко, котрі приїхали на семінар разом із Євгєном Головахою з Києва, розповіли про своє дослідження “Рєпрезєнтованість праць, ідей та особистості Г.Батигіна у свідомості студентів-соціологів України”. Володимир Ядову було надзвичайно приємно дізнатися, що його книжки входять до десятка наукових праць, які найбільше читають українські студенти-соціологи.

У перебігу роботи секції 2 “**Обговорюючи праці Г.Батигіна: діалоги та дискусії**” пролунало чотири повідомлення. **Олександр Нікулін**, директор Інтерцентру (МВШСєН), виступив із доповіддю “Проблематика радянської спадщини у працях Г.С.Батигіна: про книгу “Радянська соціологія 1960-х років: у спогадах і докумєнтах””. У доповіді зазначалося, що суттєвою особливістю багатьох наукових творів Батигіна було допитливе і плідне вивчення радянської дійсності (суспільства, науки, влади) як за часів СРСР, так і після його розпаду.

На думку О.Нікуліна, науковий інтерес Батигіна до радянського феномена проходив кілька етапів. 1 етап: друга половина 1970-х — початок 1980-х років (роки застою): поряд із вивченням соціальних показників способу життя в СРСР і за кордоном була батигінська дисертація, присвячена дослідженню радянських філософських дискусій пізньосталінських часів. 2 етап — початок перебудови: фокус батигінського інтересу зсунувся до вивчення питань моралі в радянській науці й політиці. 3 етап — початок 1990-х, коли для дослідників відкрився реальний доступ до історичних архівів радянського періоду і Г.Батигін за результатами архівних пошуків опублікував низку статей, присвячених аналізу конфліктних подій у радянській філософії й культурі 1940–1950-х років.

О.Нікулін зазначив, що “четвертим і останнім (перерваним і незавершеним) етапом батигінського вивчення радянської спадщини став період кінця 1990-х — початку 2000-х років, коли Г.Батигін підійшов до важливих історико-філософських синтетичних узагальнєнь у розумінні радянської інтелектуальної історії. Саме в цей час він публікує такі програмні статті, як “Доктрина і словник радянського суспільствознавства” (1997), “Наступність російської соціологічної думки” (1998), “Політика у царині науки та формування радянської філософської спільноти” (2001, у співавторстві з Л.Козловою). Зрештою за редакцією Батигіна виходить друком чудова книга “Російська соціологія шістдесятих років: у спогадах і докумєнтах” (1999), що стала унікальним історико-соціологічним путівником з інтелектуальних і моральних проблем покоління радянських суспільствознавців-шістдесятників. Смерть ученого обірвала реалізацію його великої, фундаментальної й оригінальної програми дослідження радянського суспільствознавства”.

Учень Батигіна **Іван Клімов** (Інститут соціології РАН, Фонд “Громадська думка”) виступив із доповіддю про структуру і функцію рецензійної мови, в якій порівняв кількість рецензій у російських і західних соціогуманітарних наукових часописах. Якщо в Росії жанр рецензій та оглядів наукової літератури практично виводиться, то західна традиція “виявляється в кілька разів розвинєнішою — технологічно, організаційно, тематично”.

У перебігу роботи 2 секції також виступили **Євгєн Акімкін** (Інститут соціології РАН, ДУГН) і **Надія Євсгигнєєва** (аспірантка ДУГН Інституту соціології РАН).

Наступні п’ять секцій об’єднували виступи й дискусії з тих напрямів, що в них Батигін зробив основний науковий внесок: “Методи вивчення громадської думки” (секція 3), “Методологічні проблеми вивчення соціальної структури російського суспільства” (секція 4), “Математика в соціології” (секція 5), “Біографічні дослідження російських соціологів” (секція 6) і “Російська соціологія: історія і методологічні підходи” (секція 7).

Олександр Ослон, очільник Фонду “Громадська думка”, розповів про тісну співпрацю Батигіна із Фондом, про його величезний внесок у публікацію серії перекладів книжок, виданих у рамках ФГД, і серії семінарів з методології соціологічного дослідження, про його постійну і чуйну увагу до справ Фонду. Його виступ був напрочуд зворушливим і щирим. У процесі роботи тієї ж секції, “**Методи вивчення громадської думки**”, пролунали повідомлення **Олени Петренко** та **Олени Галицької** (Фонд “Громадська думка”) “Типологізація сімейних уявлень стосовно освітніх траєкторій дітей (за результатами 5-ї хвили Моніторингу економіки освіти)”, **Бориса Докторова** (незалежного дослідника, США) “Від найдешевшого і швидкого до найякіснішого: тренди у поглядах на онлайнове опитування” і **Марії Мацкевич** (Соціологічний інститут РАН, СПб.) “Застосування методики делегованого спостереження для вивчення громадської думки”.

Дуже змістовними і взаємодоповняльними були доповіді **Сергія Чеснокова** “Ключові методологічні проблеми математичної соціології і шляхи їх розв’язання” та **Юхима Галицького** (Фонд “Громадська думка”) “Проблеми застосування кластерного аналізу в просторі факторів” у рамках секції 5 “**Математика в соціології**”.

Під час роботи секції 4 “**Методологічні проблеми вивчення соціальної структури російського суспільства**” **Михайло Черниш** виступив із повідомленням “Теорія психоаналізу і дослідження соціальної структури”. Він зазначив, що “спроби використовувати теорію Фрейда для пояснення явищ вищого порядку робилися неодноразово. Сам Фрейд започаткував такі спроби, коли заговорив про культуру та її взаємними із несвідомим. На його думку, культура — травмаційний феномен, що стримує мотиваційні імпульси і, відтак, спотворює особистісний профіль окремої людини і великих соціальних груп. Логічно припустити, що не тільки культура впливає на несвідоме, а й несвідоме тією чи тією мірою впливає на культуру і, опосередковано, на структуру суспільства”.

Далі М.Черниш розповів, що “соціологи не могли залишити без уваги вельми привабливий напрям досліджень: підтвердження тому — праці Теодора Адорно, який намагався пояснити становлення авторитарних форм управління особливостями особистісної траєкторії становлення, праці Еріка Фрома, котрий проєціює деякі з комплексів на суспільство загалом, праці Еріка Ериксона, який пов’язав соціальні зміни з особливостями еволюції окремої людини і покоління в цілому”. Він наголосив, що “зараз цю тему розробляє Ніл Смелзер, який намагається використовувати фрейдівську концепцію як концептуальну базу, що пояснює становлення, сталість і відтворюваність деяких форм соціальної нерівності”.

Ще один учень Батигіна **Олег Оберемко** (Інститут соціології РАН) розповів про своє дослідження, проведене у середовищі представників малого бізнесу. Він провів 90 інтерв’ю з підприємцями, які брали участь у тих чи тих благодійних акціях. Аналіз бесід, що відбулися, дав йому підстави дійти нестандартного висновку щодо застосовності концепції Фердинанда Тьоніса *Gemeinschaft і Gesellschaft* до аналізу так званої домашньої благодійності (коли бізнесмен вважає, що “Підприємство — це Я”) і корпоративної благодійності (коли бізнесмен вважає, що “Підприємство — це більше, ніж Я”).

У секції “**Біографічні дослідження російських соціологів**” пролунали три повідомлення. У доповіді **Наталії Мазлумаєвої** (Інститут соціології РАН) “Біографічні інтерв’ю з російськими соціологами: методико-методологічні питання” були розглянуті біографічні дослідження в історії й соціології російської соціології, що їх здійснюють останніми роками.

Н.Мазлумаєнова проаналізувала результати трьох найбільших проєктів, пов’язаних із біографічними інтерв’ю з російськими соціологами: 1) проєкт “Російська соціологія 1960-х років”, що дістав відображення в широко відомій книжці “Російська соціологія шістдесятих років у спогадах і документах” за редакцією Г.Ба-

тигіна; 2) проект “Професійні кар’єри”, реалізований Сектором соціології науки ІС РАН; 3) проект “Біографії й історія”, здійснюваний Б.Докторовим. Розглянувши мету і завдання цих проектів, структуру проведених у їхніх рамках інтерв’ю, принципи добору респондентів і описавши переваги та вади використовуваних методів опитування (слабко формалізованого інтерв’ю з путівником; особистого інтерв’ю у вільній формі; інтерв’ю електронною поштою), особливу увагу Мазлумянова приділила ролі інтерв’юєра в проведенні біографічних бесід. Вона також презентувала різноманітні технології опрацювання отриманих текстів.

Не менш змістовними були повідомлення **Лариси Козлової** (Інститут соціології РАН) “Біографічне дослідження в соціології” і **Бориса Доктора** “Біографії та історія”. Після трьох “історико-біографічних” доповідей розгорнулася цікава дискусія стосовно історії соціології і біографічного методу. Б.Докторов, хоча на ньому відбилася різниця в часі між США і Росією, віддав усю свою енергію. Аудиторія несподівано переключилася на нього відповідальність за долі всієї історії російської соціології. Борис Зусланович весело тримав оборону: “Зрозумійте, що я не інститут, не відділ і навіть не сектор, я один!” (Деякі учасники дискусії скористалися нагодою покритикувати інтерв’ю В.Шляпентоха, що викликало неабияку полеміку в соціологічній спільноті й було опубліковане на сайті Доктора [9].)

У перебігу завершальної сьомої секції “**Російська соціологія: історія і методологічні підходи**” **Дмитро Рогозін**, учень Батигіна, декан факультету соціології і політології МВШСЕН, виступив із повідомленням “Невідомий М.С.Тімашев: методологічна спадщина російського соціолога і правознавця”, в якому зазначив, що Тімашев (1886–1970) для нього є часом більш цікавим і зрозумілим, ніж чимало із сучасних соціологів. На його думку, багато методологічних праць Миколи Сергійовича, як і раніше, залишаються актуальними й цінними.

Вадим Веніамінович Сапов (Інститут соціології РАН) розповів про свою роботу над серією “Соціальна думка Росії”. Він назвав імена лише кількох дослідників (першої жінки-соціолога Росії Агнеси Звоницької (1897–1942), Олексія Рикачева з його книгою “Гроші та грошова влада” (1910), яку він написав в одне десятиліття із Зимелевою “Філософією грошей” (1900), а 1914 року загинув на фронтах Першої світової війни), але цього було достатньо, щоб показати, як ще багато незаслужено забутих імен у спадщині російської соціальної думки і наскільки катастрофічною виявилася Жовтнева революція 1917 року для розвитку російської соціології. Колеги сиділи вражені — такий Всесвіт їм відкрився.

На семінарі були присутні численні випускники МВШСЕН, де викладав Г.Батигін. Ректор Московської Школи Теодор Шанін не побачив для себе можливості виступити, але в одній секції брав участь як уважний слухач. Учасники конференції не хотіли розходитися, і після завершення офіційної програми вони до самої ночі дискутували вже в неформальному режимі. На думку Б.Доктора, “батигінський семінар своєю атмосферою, поважним, але не нудним ставленням до тих, хто виступав, широтою охоплення тематики, дружнім спілкуванням надовго запам’ятується всім його учасникам”.

Незважаючи на радість зустрічі мене та, мабуть, і багатьох колег ще раз пройняла думка, що Геннадія Батигіна немає з нами, що його не повернеш і заміни йому не знайти, а він зі своєю іронічною і смутною посмішкою дивився на колег, які зібралися, зі світлини і про щось думав. Можливо, з чимось із почутого він би міг не погодитися, але неодмінно зрадів би, що пам’ять про нього позбавлена фанатизму, догматизму, а його наукові ідеї набувають розвитку, проходячи через тестування, підтвердження або фальсифікацію.

*Наталія Дьоміна, учениця Геннадія Батигіна,
оглядач розділу “Наука” на Політ. ру.*

Корисні посилання

1. Страница о Г.С. Батыгине. — <http://www.msses.ru/win/staff/batygin.html>
2. *Батыгин Г.С., Подвойский Д.Г.* История социологии. — М., 2007.
3. *Батыгин Г.С.* Карьера, этос и научная биография: к семантике автобиографического нарратива // Вестник / Тюменский государственный нефтегазовый университет; Научно-исследовательский институт прикладной этики. — Вып. 20. Моральный выбор / Под ред. В.И.Бакштановского, Н.Н.Карнаухова. — Тюмень, 2002. — С. 106–119. Интернет-версию статьи см. на сайте “Международная Биографическая Инициатива”. — http://www.unlv.edu/centers/cdclv/archives/articles/batygin_autobio.html.
4. *Vickery B.C., Vickery A.* Information Science in Theory and Practice. — London, 1987; *Виккери Б., Виккери Э.* Информационная наука в теории и на практике: реферат. — М., 1988.
5. *Батыгин Г.С.* Обоснование научного вывода в прикладной социологии. — М., 1986. — <http://www.msses.ru/win/faculty/sociology/batygin/Batygin-Vyvody.pdf>.
6. Фоторепортаж о Батыгинских чтениях 16–17 февраля 2007 года см.: <http://www.msses.ru/win/faculty/sociology/batygin/readings2007/>.
7. *Бергер П.* Введение. Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под ред. П.Бергера, С.Хантингтона. — М., 2004. — С. 15–16; *Martin D.* Tongues of Fire: The Explosion of Protestantism in Latin America. — Oxford, 1990.
8. *Berger P.L.* The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality, and Liberty. — S.l., 1991. — P. XXIV–XXV; *Мазун В.С.* Смена диапазона. В поисках протестантской этики // Отечественные записки. — 2003. — № 3 (12). — <http://www.strana-oz.ru/?numid=12&article=544>.
9. Владимир Шляпентох: “Социолог: здесь и там” // сайт “Международная Биографическая Инициатива”. — <http://www.unlv.edu/centers/cdclv/archives/Interviews/shlapentokh.html>.